

स्थानीय पाठ्यक्रममा दिगो विकास लक्ष्यको सान्दर्भिकता

डा.बालाकृष्ण अधिकारी Email : adbalakrishna2036@gmail.com

उप-प्राध्यापक, नेपाली केन्द्रीय विभाग त्रि.वि. कीर्तिपुर

मनोज अधिकारी Email : manoj.adhikari@kotesworcampus.edu.np

उप-प्राध्यापक कोटेश्वर बहुमुखी क्याम्पस, काठमाडौं

देवराज उपाध्याय Email : udevraj9001@gmail.com

उप-प्राध्यापक कोटेश्वर बहुमुखी क्याम्पस, काठमाडौं

लेखसार

प्रस्तुत आलेखमा स्थानीय पाठ्यक्रममा दिगो विकास लक्ष्यको सान्दर्भिकताको विमर्श गरिएको छ । नेपालमा राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, स्थानीय पाठ्यक्रम निर्देशिका र तदनुकूल स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने तथा त्यसको प्रयोग गर्ने प्रक्रिया चलिरहेको छ । यस लेखमा दिगो विकास लक्ष्य ४ को आधारभूत अवधारणाअनुकूल निर्माण गरिएको स्थानीय पाठ्यक्रममा त्यसको सान्दर्भिकताको खोजी गर्ने मूल उद्देश्य बनाइएको छ । उक्त उद्देश्य परिपूर्ति गर्न दिगो विकास लक्ष्यलाई मूल अवधारणात्मक आधार एवं राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप र स्थानीय पाठ्यक्रम निर्देशिकालाई मुख्य सन्दर्भसामग्री बनाउँदै कागेश्वरी मनोहरा नगरपालिकाको पाठ्यक्रम 'कागेश्वरी मनोहरा दर्पण' लाई विश्लेष्य मुख्य आधारसामग्री बनाइएको छ । यस लेखमा दिगो विकासका तीन मुख्य स्तम्भ- सामाजिक रूपान्तरण, आर्थिक विकास र वातावरणीय संरक्षणसँग सम्बद्ध सूचकहरू निर्माण गरी निर्धारित पाठ्यक्रमको परिचय, तहगत सक्षमता तथा विषयवस्तु र यसको कक्षागत विस्तृतीकरण आदिमा दिगो विकास लक्ष्यको सान्दर्भिकताको गुणात्मक विश्लेषण गरिएको छ । सन्दर्भित विश्लेषणबाट स्थानीय पाठ्यक्रममा दिगो विकास लक्ष्यको सैद्धान्तिक सान्दर्भिकता पर्याप्त देखिए पनि बहुआयामिक कारणहरूले गर्दा यसको प्रायोगिक कार्यान्वयनमा प्रशस्त चुनौती रहेको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ ।

शब्दकुञ्जी : आर्थिक विकास, वातावरणीय संरक्षण, सामाजिक रूपान्तरण, स्थानीय पाठ्यक्रम ।

विषयपरिचय

प्रस्तुत लेखमा स्थानीय पाठ्यक्रम, दिगो विकासका तीन आधारस्तम्भ- सामाजिक रूपान्तरण, आर्थिक विकास र वातावरणीय संरक्षणमा स्थानीय पाठ्यक्रमका सान्दर्भिकताको विमर्श गरिएको छ । समाजका सर्वाङ्गीण पक्षको विकासका माध्यमबाट जीवन र जगत्लाई आनन्दमय, समृद्ध र सुरक्षित बनाउने अन्तर्राष्ट्रिय विकासको अवधारणा दिगो विकास हो भने यसले राखेका लक्ष्यहरू दिगो विकास लक्ष्य हुन् । दिगो विकासका १७ ओटा लक्ष्यमध्ये चौथो लक्ष्य शिक्षाको विकास हो । शिक्षाको विकासका लागि सर्वाधिक महत्वपूर्ण पक्ष पाठ्यक्रम हो । स्थानीय स्तरमा साक्षर, सचेत र दक्ष जनशक्ति विकासको आवश्यकता परिपूर्तिको लागि प्रयोग गरिने महत्वपूर्ण प्राज्ञिक औजार नै स्थानीय पाठ्यक्रम हो । संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विकास कार्यक्रममै समावेश भएकाले यसले पाठ्यक्रमको अन्तर्राष्ट्रिय प्रारूप, राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप एवं स्थानीय पाठ्यक्रम प्रारूप निर्माणमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको देखिन्छ । नेपालको विद्यालय तहको पाठ्यक्रम प्रारूपका आधारमा निर्माण

गरिएको स्थानीय पाठ्यक्रम प्रारूप तथा स्थानीय पाठ्यक्रमसँग स्थानीय पाठ्यक्रम प्रारूपको सम्बन्धका सापेक्षतामा कागेश्वरी मनोहरा नगरपालिकाको स्थानीय पाठ्यक्रममा प्रयुक्त पाठ्यक्रमको परिचय, तहगत सक्षमता तथा विषयवस्तु र यसको कक्षागत विस्तृतीकरणलाई आधारसामग्री बनाएर तिनमा दिगो विकासको सान्दर्भिकता खोजी गर्नु नै प्रस्तुत लेखको मूल अनुसन्धेय विषयक्षेत्र हो । कागेश्वरी मनोहरा नगरपालिकाको स्थानीय पाठ्यक्रमलाई एउटा आधारभूत नमुना बनाएर दिगो विकासका तीन मूल स्तम्भहरू— सामाजिक रूपान्तरण, आर्थिक विकास र वातावरणीय संरक्षणका अवधारणामा स्थानीय पाठ्यक्रमका सान्दर्भिकताको विमर्श गर्नु नै प्रस्तुत लेखको मुख्य उद्देश्य हो ।

नेपालमा गणतान्त्रिक व्यवस्था सुरु भएपछि स्थानीय पाठ्यक्रमको अवधारणा र यसको प्रारूपबारे बहस आरम्भ भएको देखिन्छ । वि.सं. २०७१ मा राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपको दोस्रो संशोधन हुँदा स्थानीय आवश्यकतामा आधारित शिक्षालाई विशेष जोड दिएको देखिन्छ । राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०७५ को संशोधनमा स्थानीय पाठ्यक्रमलाई विशेष महत्व दिनुपर्ने उल्लेख गरिएको छ । यसरी नेपालमा संविधान सभाबाट संविधान निर्माण भएपछिको पहिलो स्थानीय निकायको निर्वाचन र त्यसबाट स्थानीय निकायलाई बढी अधिकार र अवसर प्रदान गर्न शिक्षामा स्थानीय निकायको पहुँच र प्राथमिकतालाई विशेष महत्व दिने उद्देश्यले पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, भक्तपुरद्वारा प्रकाशित स्थानीय पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयन मार्गदर्शन (मातृभाषासहित) (२०७६) निर्माण गरिएको देखिन्छ । यसलाई विद्यालय शिक्षाको पाठ्यक्रमसँग जोड्ने कडीका रूपमा विद्यालय शिक्षाको पाठ्यक्रम प्रारूप (२०७६) आएको देखिन्छ । यस प्रारूपको दोस्रो परिच्छेदअन्तर्गत 'स्थानीय आवश्यकतामा आधारित शिक्षा' उपशीर्षकमा स्थानीय पाठ्यक्रमको आवश्यकता र औचित्यका साथै विद्यालय शिक्षासँग यसको सम्बन्ध जोड्ने मूल अन्तर्वस्तु समावेश भएको देखिन्छ । यसरी नेपालमा औपचारिक रूपमा स्थानीय पाठ्यक्रमको अवधारणा वि.सं. २०७१ बाट आरम्भ भए पनि यसको औपचारिक मार्गदर्शन तथा प्रयोगको आरम्भ वि.सं. २०७६ देखि नै भएको पाइन्छ । स्थानीय पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयन मार्गदर्शन (मातृभाषासहित) (२०७६) को प्राक्कथनमा उल्लेख गरिएको "स्थानीय विषयअन्तर्गत मातृभाषा तथा स्थानीय ज्ञान, सिप र प्रविधिमा आधारित विषयसँग सम्बन्धित क्रियाकलाप समावेश हुनेछन्" वाक्यका साथै राष्ट्रिय शिक्षा नीति, स्थानीय शिक्षा नीति, योजना तथा कार्यक्रमका सर्वाङ्गीण पक्ष दिगो विकासको चौथो लक्ष्यमा आधारित भएकाले स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणको मुख्य उद्देश्य नै दिगो विकास लक्ष्यप्राप्तिमा सहयोग गर्नु रहेको देखिन्छ । यसरी दिगो विकास लक्ष्यको अवधारणा राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, स्थानीय पाठ्यक्रम प्रारूप, स्थानीय पाठ्यक्रम र यसका अभ्यासको प्रारम्भिक अध्ययन-अनुसन्धान गर्नु आवश्यक भएकाले प्रस्तुत लेखबाट सो आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने कोशिस गरिएको छ । राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपका सापेक्षतामा स्थानीय पाठ्यक्रम प्रारूप र त्यसैका आधारमा स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण भई लागुसमेत गरिएका अवस्थामा दिगो विकासका मुख्य तीन स्तम्भ— सामाजिक रूपान्तरण, आर्थिक विकास र वातावरणीय संरक्षणका सान्दर्भिकताको खोजी गरिएकाले प्रस्तुत अनुसन्धानको प्राज्ञिक तथा व्यावहारिक औचित्य रहने देखिन्छ । कागेश्वरी मनोहरा नगरपालिकाको स्थानीय पाठ्यक्रम 'कागेश्वरी मनोहरा दर्पण' (२०८०) मा दिगो विकासका तीन स्तम्भ— सामाजिक परिवर्तन, आर्थिक रूपान्तरण र वातावरणीय संरक्षण तथा यससम्बद्ध मानदण्डका सैद्धान्तिक तथा प्रयोगगत सान्दर्भिकताको विमर्शमा मात्र यो लेख सीमित रहेको छ ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत लेखका लागि आधारभूत र सन्दर्भ गरी दुई स्रोतबाट तथ्य/सामग्रीहरूको सङ्कलन गरिएको छ । राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, स्थानीय पाठ्यक्रम प्रारूप र कागेश्वरी मनोहरा नगरपालिकाद्वारा निर्मित पाठ्यक्रम प्रस्तुत लेखका आधारभूत सामग्री हुन् भने दिगो विकास र यसका लक्ष्यसँग सम्बद्ध पूर्वकार्यहरू, स्थानीय पाठ्यक्रम तथा यसको सान्दर्भिकताका बारेमा विमर्श गरिएका पूर्वकार्यहरू यस लेखका सन्दर्भसामग्री हुन् । यी दुवै सामग्रीको स्रोत पुस्तकालय हो । पुस्तकालयीय कार्य, इन्टरनेट तथा वेबसाइट अवलोकन-अध्ययन, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र तथा सम्बद्ध नगरपालिकाका पाठ्यक्रम विशेषज्ञ, योजनाकार एवं निर्मातासँग गरिएको अनौपचारिक कुराकानी आदि प्रक्रियाद्वारा यस आलेखका सामग्री/तथ्यको सङ्कलन गरिएको छ, र सोद्देश्यपूर्ण नमुना छनोट पद्धतिका आधारमा विश्लेष्य सामग्रीको चयन गरिएको छ ।

प्रस्तुत अनुसन्धानमा सङ्कलित सामग्रीहरूको विश्लेषण गर्ने मूल आधार दिगो विकासको चौथो लक्ष्यले निर्देश गरेको अवधारणा हो । यसका लागि दिगो विकास लक्ष्य (सन् २०१५ देखि २०३०) र स्थानीय पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयन मार्गदर्शन (मातृभाषासहित) (२०७६) नै यस अनुसन्धानको अवधारणात्मक आधारनिर्माणका मूल स्रोत हुन् । यी दुवै स्रोतको उपयोग गरी निम्नलिखित विश्लेषणात्मक ढाँचा निर्माण गरिएको छ :

१. सामाजिक रूपान्तरण

- (क) गुणस्तरीय शिक्षा
- (ख) समावेशी शिक्षा
- (ग) स्थानीय संस्कृतिको प्रवर्द्धन

२. आर्थिक विकास

- (क) उद्यमशीलताको विकास
- (ख) स्थानीय रोजगारीको विकास
- (ग) बजार व्यवस्थापन

३. वातावरणीय संरक्षण

- (क) वातावरणीय सचेतना
- (ख) वातावरणीय संरक्षण, सम्बर्द्धन र सदुपयोग

उपर्युक्त विश्लेषण ढाँचामा प्रस्तुत लेख व्यवस्थित गरिएको छ । यसरी व्यवस्थित गर्नाका लागि व्याख्यात्मक तथा विश्लेषणात्मक कार्यप्रक्रिया अँगालिएको छ ।

दिगो विकास, पाठ्यक्रम प्रारूप र स्थानीय पाठ्यक्रमको अवधारणा

भावी पुस्ताका लागि सुरक्षित राख्दै प्रकृतिका साधन र स्रोतको उच्चतम प्रयोग गरी सर्वोत्तम आनन्द प्राप्त गर्ने विश्वव्यापी अवधारणा दिगो विकास हो। यस सर्वोच्च आनन्द प्राप्तिका लागि हाम्रा सोच, स्वभाव र व्यवहारमा सुधार तथा रूपान्तरण गर्ने विषयक्षेत्रगत योजनाहरूको संश्लेषण नै दिगो विकास लक्ष्य हुन्। वर्तमानका आवश्यकता पूरा गर्दा भविष्यका पुस्ताको आवश्यकता पूरा गर्ने क्षमतामा ह्रास नहुने गरी गरिने विकास दिगो विकास हो (द्यचगलमतबिलम ऋक्कष्यलुक च्मउयचत, ङढडठ, उडाद्धङ्ग)। “पृथ्वीको धान्न सक्ने क्षमताको सीमाभित्र रहेर मानिसको जीवनमा समृद्धि हासिल गर्न र समाजमा शान्ति कायम गर्न विश्वसमुदायले अवलम्बन गरेको विकासको विश्वव्यापी साक्षात् खाका नै दिगो विकास लक्ष्य हुन्” (दिगो विकास लक्ष्य : स्थानीयकरण स्रोत पुस्तिका, २०७७, पृ.१)। संसारमा दिगो विकासको अवधारणा सन् १९८७ को ब्रुटल्यान्ड कमिसनले प्रस्तुत गरेको प्रतिवेदनपछि सुरुआत भएको हो। संयुक्त राष्ट्र सङ्घमार्फत विश्वव्यापी अवधारणाका रूपमा यो संसारभर फैलिँदै गएको देखिन्छ।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घले वर्तमान विश्वव्यापी विकास अवधारणाका रूपमा अघि सारेको दिगो विकास लक्ष्य विशेषतः विकासशील मुलुकहरूका विकासको मानाङ्कका रूपमा प्रयोग भइरहेको छ। नेपाल जस्ता साधन र स्रोतले सम्पन्न तर तिनको समुचित व्यवस्थापन गर्ने ज्ञान तथा प्रविधिको अभाव भएका देशलाई लक्षित गरेर अघि सारिएका यस्ता लक्ष्यहरूलाई आम मान्छेमा पुऱ्याउनका लागि ‘एजेन्डा २१ : रियो डिक्लरेसन अन इन्भारोमेन्ट एन्ड डेभलपमेन्ट’ (सन् १९९२) मार्फत शिक्षा क्षेत्रमा स्थानीयकरण गरी जोड्ने काम गरिएको देखिन्छ। यसलाई स्थानीय शिक्षाका रूपमा जोड्नाका लागि दिगो विकास लक्ष्य ४ (यसपछि ‘एसडीजी ४’ भनिएको छ) लाई विस्तृत कार्ययोजनाका रूपमा भूमण्डलीकरण गरिएको देखिन्छ।

एसडीजी ४ ले समावेशी तथा समतामूलक गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्दै भविष्यका लागि सक्षम र प्रतिस्पर्धी र क्षमतावान् विश्वजनशक्ति तयार पार्ने खाका प्रस्तुत गर्दछ। यसले समावेशी तथा समतामूलक गुणस्तरीय शिक्षाका माध्यमबाट जीवनपर्यन्त सिकाइका अवसरहरू सबैका लागि सुनिश्चित गर्दछ (स्थानीय तहको बजेट तथा कार्यक्रम दिगो विकास लक्ष्यको साङ्केतिकरण स्रोत पुस्तिका, २०७९)। दिगो विकासका लागि शिक्षा (ईएसडी) एसडीजी ४ को सातौँ क्रममा राखिएको लक्ष्यप्राप्ति हो। ईएसडी समावेशी, समतामूलक सुरक्षित तवरले गरिने मानव विकासप्राप्तिको शैक्षिक प्रक्रिया हो (ग्लोबल इन्डिक्स, २०१५)। विश्वव्यापी अवधारणाका रूपमा विकसित यसको सञ्जाल पुगेका संयुक्त राष्ट्र सङ्घका सबै सदस्य राष्ट्रहरूमा लागू भएको देखिन्छ।

एसडीजी ४ कै अवधारणालाई आधार बनाएर संसारभरि यसको सङ्कथन स्थापित गर्ने र सोअनुसारका योजना तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने मूल उद्देश्यले यसलाई विद्यालय शिक्षा तथा उच्च शिक्षाको पाठ्यक्रममा समावेश गरिएको पाइन्छ। यो कुरा विद्यालय शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०७६ को निम्नलिखित प्राक्कथन अंशबाट थाहा पाउन सकिन्छ :

सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको विद्यालय शिक्षा पद्धतिको मार्गदर्शक दस्तावेजका रूपमा रहेको यस पाठ्यक्रम प्रारूपले विद्यालय शिक्षाको दृष्टिकोणलाई प्रतिबिम्बित गरेको छ। विश्वमा भएका नवीनतम शैक्षिक परिवर्तन एवं नेपालको वर्तमान सन्दर्भ र स्थानीय आवश्यकतालाई दृष्टिगत गर्दै यसले समाजवादउन्मुख

राष्ट्रनिर्माणका लागि सामाजिक न्यायमा आधारित सक्षम र प्रतिस्पर्धी नागरिक विकास गर्न विद्यालय शिक्षाको भावी मार्गचित्र तय गरेको छ।

उपर्युक्त कथनले दिगो विकास लक्ष्य ४ लाई सन्दर्भमा उद्धृत नगरीकनै त्यसलाई “विश्वमा भएका नवीनतम शैक्षिक परिवर्तन” का रूपमा सम्बोधन गरी त्यसले राखेको मूल उद्देश्यलाई अवलम्बन गरेको देखिन्छ। देशको परिवर्तित समय र त्यसका अनुकूल हुनेगरी स्थानीय आवश्यकतालाई समेत जोड दिँदै सामाजिक न्यायमा आधारित सक्षम र प्रतिस्पर्धी नागरिक विकास गर्ने मार्गाचित्र राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०७६ ले प्रस्तुत गरेको देखिन्छ। स्थानीय तथा विश्वव्यापी आवश्यकताको सन्दर्भलाई दृष्टिगत गरेर (१) सूचना तथा सञ्चार प्रविधि प्रयोगलाई व्यापक गर्ने, (२) प्राविधिक शिक्षाको विस्तार गर्ने, (३) जीवनोपयोगी सिपलाई एकीकृत गर्ने, (४) सिकाइलाई कामको संसारसँग आबद्ध गर्ने र (५) ज्ञान तथा सिपलाई उत्पादनसँग जोड्ने कार्यलाई महत्त्व दिने दृष्टिकोणका आधारमा निर्माण भएको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपले स्थानीय आवश्यकतालाई गहिरोसँग जोड दिएको देखिन्छ भने त्यसैका आधारमा स्थानीय पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयन मार्गदर्शन (मातृभाषासहित) २०७६ निर्माण भएको देखिन्छ। एसडिजी ४ कै आधारमा निर्माण गरिएको ईएसडी अवधारणा र त्यसै अवधारणाबाट निर्देशित राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप र त्यसद्वारा निर्देशित उद्देश्यमा केन्द्रित भएर स्थानीय पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयन मार्गदर्शन (मातृभाषासहित) २०७६ बनेको हो भन्ने कुरा यसको प्रस्तावनामा उल्लिखित निम्नलिखित कथनले पुष्टि गर्दछ :

राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपअनुसारको संरचनामा स्थानीय पाठ्यक्रम विकास गरी कार्यान्वयनमा ल्याउँदा स्थानीय आवश्यकता पूर्ति हुनाका साथै सिकाइप्रतिको अपनत्वसमेत विकास हुन्छ। यही आवश्यकतालाई दृष्टिगत गरी स्थानीय तहमा स्थानीय विषयवस्तुमा आधारित विषय तथा मातृभाषाका पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयनमा सहजीकरण गर्ने उद्देश्यले यो स्थानीय पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयन मार्गदर्शन तयार गरिएको हो।

राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपकै मार्गदर्शनअनुकूल स्थानीय पाठ्यक्रम विकास तथा मार्गदर्शन बनेको र यसको व्यावहारिक अभ्यासका रूपमा स्थानीय सरकार (पालिकाहरू) ले स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण गरी त्यसको कार्यान्वयनसमेत गरेको देखिन्छ।

नेपालका ७५३ पालिकाहरूले स्थानीय पाठ्यक्रम तथा मातृभाषाको पाठ्यक्रम बनाई त्यसको कार्यान्वयन गरिरहेका छन्। यसरी कार्यान्वयनमा ल्याइएका पाठ्यक्रमहरूमध्ये कागेश्वरी मनोहरा नगरपालिकाले निर्माण गरेको ‘कागेश्वरी मनोहरा दर्पण’ एउटा हो। उक्त नगरपालिकाका विद्यालयहरूमा कक्षा १ देखि ८ सम्म अनिवार्य विषयका रूपमा लागु गरिएको यस पाठ्यक्रमले पाठ्यक्रमको परिचय, तहगत सक्षमता तथा विषयवस्तु र यसको कक्षागत विस्तृतीकरणमा उपयोग गरेका दिगो विकास लक्ष्यका सान्दर्भिकता यसै अवधारणाका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। यसका लागि माथि उल्लिखित अवधारणात्मक ढाँचा तयार गरिएको छ र त्यहाँ प्रस्तुत सूचकहरूलाई प्रस्तुत अनुसन्धानका तथ्यहरूको विश्लेषण गर्न उपयोग गरिएको छ।

नतिजा र विमर्श

विद्यमान परिस्थितिमा नेपालका ७५३ ओटै पालिकाहरूमा स्थानीय पाठ्यक्रमको निर्माण तथा प्रयोग हुने क्रम चलिरहेको छ। यी पालिकाहरूमा निर्माण भएका, हुँदै गरेका र लागु भइसकेका पाठ्यक्रमको वैचारिक, दार्शनिक,

सैद्धान्तिक, अवधारणागत र संरचनागत आधार स्थानीय पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयन मार्गदर्शन (मातृभाषासहित) (२०७६) नै रहेको कुरा यस मार्गदर्शन एवं स्थानीय पाठ्यक्रमहरूका प्रस्तावना तथा त्यहाँ समावेश गरिएका उद्देश्य, पाठ्यवस्तु, शैक्षणिक विधि, मूल्याङ्कन पद्धति आदिबाट बोध हुन आउँछ। राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप (२०७६) ले निर्देश गरेको ढाँचालाई अवलम्बन गरी निर्माण गरिएको स्थानीय पाठ्यक्रम विकास मार्गदर्शन तथा त्यसअन्तर्गत निर्माण भएका सबै पालिकाका स्थानीय पाठ्यक्रममा दिगो विकास लक्ष्य ४ ले राखेको उद्देश्य, कार्यक्रम तथा अपेक्षित सिकाइउपलब्धिलाई प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपले अनुपालना गरेको पाइन्छ (नेपालका स्थानीय पालिकाहरूका वेबसाइटको सर्वेक्षण तथा अध्ययनबाट प्राप्त जानकारी)। काठमाडौँ जिल्लाअन्तर्गत पर्ने कागेश्वरी मनोहरा नगरपालिकाद्वारा निर्मित तथा व्यवहृत स्थानीय पाठ्यक्रम 'कागेश्वरी मनोहरा दर्पण' (२०८०) यस आलेखका सन्दर्भमा विमर्श गरिने एउटा प्रयोगगत नमुना हो।

कागेश्वरी मनोहरा नगरपालिकाको सिमाना काठमाडौँ महानगरपालिका, गोकर्णेश्वर, शङ्खरापुर, चाँगुनारायण र मध्यपुर ठिमी नगरपालिकासँग जोडिएको छ। यस नगरपालिकाका निजी तथा सामुदायिक विद्यालयहरूमा स्थानीय तहको पाठ्यक्रम 'हाम्रो कागेश्वरी मनोहरा' (२०७७) लागु भएको छ (कागेश्वरी मनोहरा नगरपालिकाका सूचना अधिकारीसँगको अनौपचारिक कुराकानीमा आधारित)। यस पाठ्यक्रमको परिमार्जित दोस्रो संस्करण 'हाम्रो कागेश्वरी मनोहरा' (२०७९) मा लागु भएको र अहिले यसको संशोधित तेस्रो संस्करण 'कागेश्वरी मनोहरा दर्पण' (२०८०) समेत लागु भइरहेको छ।

'कागेश्वरी मनोहरा दर्पण' (२०८०) मा स्थानीय आवश्यकतालाई पहिचान गरी स्थानीय पेसा, व्यवसाय, संस्कृति, इतिहास, भूगोल, ज्ञान, सिप, प्रविधि आदिलाई संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने विषयवस्तुहरू समावेश गरिएका छन्। यसले जीवनका सामाजिक, आर्थिक र पर्यावरणीय क्षेत्रको स्वप्रत्यावर्तन गर्न आवश्यक सिप वा सक्षमताको विकास गर्ने उद्देश्य राखेको देखिन्छ। यस्तो सक्षमताबाट एसडिजी ४ का आवश्यकता परिपूर्ति हुने अपेक्षा यस पाठ्यक्रमले राखेको देखिन्छ। प्रस्तुत सन्दर्भमा 'कागेश्वरी मनोहरा दर्पण' (तेस्रो संस्करण) लाई मात्र विश्लेषणको आधारभूत समाग्री बनाइएको छ। दिगो विकास लक्ष्यका मूल तीन स्तम्भहरू— सामाजिक रूपान्तरण, आर्थिक विकास र वातावरणीय संरक्षणका मानदण्डअनुकूल उक्त पाठ्यक्रममा निहित सूचक तथ्यको विवरण यसप्रकार सूचीबद्ध गरिएको छ :

सूचक तथ्यको विवरण

क्र.सं.	आधारक्षेत्र	मानदण्ड	सूचक तथ्य
		गुणस्तरीय शिक्षा	परिचय (अनु. १- दोस्रो वाक्य, अनु. २- चौथो वाक्य), तहगत सक्षमता (बुँदा ६), कक्षागत सिकाइ उपलब्धि, सत्ताइसौँ विषयवस्तु क्रम र मूल्याङ्कन प्रक्रिया।
		समावेशी शिक्षा	विषयवस्तु क्रम २ र १२।
१.	सामाजिक रूपान्तरण	स्थानीय संस्कृतिको प्रवर्द्धन	परिचय (अनु. १- चौथो र पाँचौँ वाक्य, तहगत सक्षमता, तहगत उपलब्धि, अनु. २- छैटौँ वाक्य), विषयवस्तु क्रम ५, ६, ८, ९, १०, ११।

		उच्चमशीलताको विकास	परिचय (अनु. २- छैटौँ वाक्य), तहगत सक्षमता (बुँदा ४), विषयवस्तु क्रम २१, २२, २३, २४, २५ ।
२.	आर्थिक विकास	स्थानीय रोजगारीको विकास	तहगत सक्षमता (बुँदा ४ र ६), सिप तथा पेसागत आचरण (सातौँ विषयक्षेत्र) ।
		बजार व्यवस्थापन	विषयवस्तु क्रम २३ ।
३	वातावरणीय संरक्षण	वातावरणीय सचेतना	परिचय (अनु. २ को अन्तिम वाक्य), तहगत सक्षमता (बुँदा ३), विषयवस्तु क्रम १४, १५, १६, १७, १८, १९, २० ।
		वातावरणीय संरक्षण, सम्बर्द्धन र सदुपयोग	परिचय (अनु. २ को अन्तिम वाक्य, तहगत सक्षमता (बुँदा २), विषयवस्तु क्रम १९ ।

(परिमार्जित र अनुकूलित : कागेश्वरी मनोहरा दर्पण, २०८०)

प्रस्तुत सन्दर्भमा स्थानीय पाठ्यक्रम विमर्शको एउटा नमुनाका रूपमा चयन गरिएको 'कागेश्वरी मनोहरा दर्पण' (२०८०) मा रहेका उपर्युक्त तथ्यहरूले दिगो विकाससँग केकस्तो सान्दर्भिकता राख्दछन् भन्ने कुराको विमर्श गरिएको छ ।

सामाजिक रूपान्तरण

समाजमा विद्यमान सोच, स्वभाव र व्यवहारमा अनुकूल परिवर्तन गर्ने प्रक्रिया सामाजिक रूपान्तरण हो । यसमा शिक्षाको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । यसले सबैका लागि समावेशी तथा समतामूलक, गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्ने र जीवनपर्यन्त सिकाइका अवसरहरू प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्य राखेको हुन्छ (दिगो विकासका लक्ष्यहरू, धधधाकमनलभउबीयचन) । यसले स्थानीय तहमा बसोवास गर्ने सबै जातजाति, लिङ्ग, धर्मसम्प्रदाय, पेसा आदिसँग सम्बद्ध बालबालिकामा युगको आवश्यकताअनुरूपको शिक्षा जीवनपर्यन्त सिकाइको सुनिश्चितता गर्दछ । कागेश्वरी नगरपालिकाद्वारा निर्मित स्थानीय पाठ्यक्रम 'कागेश्वरी मनोहरा दर्पण' मा सामाजिक रूपान्तरणको विश्लेषणका लागि गुणस्तरीय शिक्षा, समावेशी शिक्षा र स्थानीय संस्कृतिको प्रवर्द्धन गर्ने मुख्य पाठ्यवस्तुहरूको पहिचान यसअन्तर्गत गरिएको छ ।

गुणस्तरीय शिक्षा

व्यक्ति, समाज र विश्वको हित, संरक्षण र विकासमा सकारात्मक प्रभाव पार्ने समानतामूलक समावेशी शिक्षा नै गुणस्तरीय शिक्षा हो । यसले सामाजिक सहिष्णुता, सद्भाव र हितको संरक्षणलाई खास महत्व दिन्छ । आर्थिक, सामाजिक र वातावरणीय दृष्टिले संसारको रूपान्तरण गर्नु, वर्तमान पुस्तालाई सुख र समृद्धि प्रदान गरी उच्चतम जीवन व्यतीत गर्ने ज्ञान, सिप र सक्षमता प्रदान गर्नु एवं भावी पिँढीका आवश्यकतालाई समेत परिपूर्ति गर्नु नै गुणस्तरीय शिक्षाको मूलभूत उद्देश्य हो । संयुक्त राष्ट्र सङ्घका अनुसार संसारका मान्छेमा जीवनपर्यन्त सिकाइ र ज्ञानबुझा जागृत गर्ने समानतामूलक र मानक शिक्षालाई गुणस्तरीय शिक्षा भनिन्छ (जततउकस्तरभिदभचवनभभमगाअकरदयिनरत्रगवधितथभमगअवतप्यलर) । यसरी हेर्दा गुणस्तरीय शिक्षाले संसारमा विद्यमान लैङ्गिक, जातीय, वर्गीय, भौगोलिक आदि अनेक भेदभावलाई हटाउँदै युगीन मूल्य र मानकलाई महत्व प्रदान गर्ने शैक्षिक ज्ञानपिपासा जागृत गराउँछ । स्थानीय पाठ्यक्रमले यसै अवधारणालाई आत्मसात् गरी सोहीअनुकूलको गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्ने अपेक्षा राख्दछ । कागेश्वरी मनोहरा नगरपालिकाद्वारा निर्माण

गरी लागु गरिएको स्थानीय पाठ्यक्रमले पनि यसै लक्ष्यलाई मूल महत्व दिएको देखिन्छ । यस पाठ्यक्रमको 'परिचय' मा यसै अवधारणालाई महत्वका साथ प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा उल्लेख गरिएको छ :

यस पाठ्यक्रमले जीवनका विविध क्षेत्रहरू, जस्तै : आर्थिक, वैयक्तिक, सामाजिक जीवनको स्वप्रत्यावर्तन गर्न आवश्यक सिप र सक्षमता विकास गर्दछ । स्थानीय पाठ्यक्रमले स्वस्थ तथा सुखी जीवनका लागि आवश्यक मौलिक तथा रैथाने ज्ञान तथा सिप विकासमा सहयोग गर्दछ । उच्च नैतिक व्यवहारका लागि आवश्यक स्थानीय मूल्यमा आधारित तर्क एवं कारणमा आधारित निर्णय गर्न तथा निर्णयमा पुग्न सघाउँछ र समस्या समाधान सिप विकास गर्दछ । (कागेश्वरी मनोहरा दर्पण, २०८०, पृ.१)

उपर्युक्त कथनबाट के ज्ञात हुन आउँछ भने कागेश्वरी मनोहरा नगरपालिकाको स्थानीय पाठ्यक्रमले आर्थिक, वैयक्तिक, सामाजिक जीवनका विविध क्षेत्रमा आत्मज्ञानको व्यावहारिक रूपान्तरण गर्नसक्ने सिप र सक्षमताको विकास गर्ने उद्देश्य राखेको छ । मौलिक र रैथाने ज्ञान तथा सिपको विकासबाट स्वस्थ, सुखी, उच्च नैतिक व्यवहार र मूल्ययुक्त ज्ञानका आधारमा तर्क र कारणमा आधारित निर्णय गर्नसक्ने ज्ञानको विकास गर्नु नै कागेश्वरी मनोहरा नगरपालिकाको पाठ्यक्रमको मुख्य अभीष्ट रहेको बुझिन्छ ।

कागेश्वरी मनोहरा नगरपालिकाको स्थानीय पाठ्यक्रमअन्तर्गत तहगत सक्षमताको पाँचौँ र छैटौँ बुँदा, कक्षागत सिकाइ उपलब्धिको सत्ताइसौँ विषयवस्तु क्रम तथा मूल्याङ्कन प्रक्रियाका मानदण्डमा यसै कुरालाई विषयगत र मूल्याङ्कनपरक दृष्टिले समायोजन गरेको देखिन्छ । यस पाठ्यक्रमको 'तहगत सक्षमता' उपशीर्षकका पाँचौँ र छैटौँ बुँदामा यस्तो उल्लेख गरिएको छ :

५. संस्कारसहितको शिक्षाको महत्व बोध र तिनका आधारमा व्यवहार परिवर्तन ।

६. सिप तथा पेसागत आचरणको समीक्षा र आफ्नो पेसागत कौशल प्रदर्शन । (कागेश्वरी मनोहरा दर्पण, २०८०, पृ. २)

उपर्युक्त बुँदाहरूले संस्कारयुक्त शिक्षाको महत्वलाई बुझेर त्यसका आधारमा जीवनव्यवहारमा परिवर्तन गर्ने सिप तथा पेसागत आचरण निर्माण गर्ने, तिनको समीक्षा गर्ने र तत्सम्बद्ध पेसागत कौशल प्रदर्शन गर्ने शिक्षाको अपेक्षा गरेको देखिन्छ । यस अपेक्षाको परिपूर्तिका लागि यसै पाठ्यक्रमको विषयवस्तु क्रममा तत्सम्बद्ध पाठ्यांशहरू तयार गरी तदनुकूलका पाठहरू पनि निर्माण गरी लागु गरेको देखिन्छ । यसले सिद्धान्ततः दिगो विकास प्राप्तमा सहयोग पुग्ने नै देखिन्छ तर यस पाठ्यक्रमका गुणस्तरीय शिक्षासम्बद्ध अवधारणा तथा पाठ्यवस्तुको शैक्षणिक प्रभावकारिता भने व्यवहारतः कमजोर हुन सक्छ किनभने यस पाठ्यक्रमको विकास, कार्यान्वयन र त्यसको मूल्याङ्कन नेपाली शैक्षिक धरातल र बोध सामर्थ्यअनुकूल नभएको देखिन्छ । देशको साक्षरता दर, साक्षरहरूमा रहेको नकारात्मक सोच एवं प्रविधिचेतनाको अन्तर्राष्ट्रिय स्तरलाई हेर्दा यस्तो शिक्षा तत्काल प्राप्त हुनसक्ने सम्भावना देखिँदैन । नेपाली समाजमा ज्ञानलाई व्यवहारका तहमा पुऱ्याउने र व्यवहारलाई रूपान्तरणका तहमा पुऱ्याउने प्रक्रिया, साधन र स्रोतको अभाव तथा भएकाको चुस्त परिचालन सामर्थ्यको अभाव, राष्ट्रिय शिक्षानीति एवं स्थानीय तहको शिक्षाक्षेत्रको नीतिको व्यावहारिक जटिलता र कार्यान्वयनका तहमा रहेको उदासीनता, गुणस्तरीय शिक्षाभन्दा पैसामुखी शिक्षाप्रति समकालीन समाजको उच्च आकर्षण आदि कारणले यस पाठ्यक्रममा राखिएका विचार र प्रक्रिया व्यवहारतः परिपालना गर्न निकै चुनौती रहेको देखिन्छ ।

समावेशी शिक्षा

शिक्षामा समाजका सबै लिङ्ग, वर्ग, जाति, सक्षमता, धर्म, संस्कृति, भाषा, क्षेत्र आदिका बालबालिकालाई पढ्ने र सिक्ने अवसर प्रदान गर्ने नीतिगत अवधारणा नै समावेशी शिक्षा हो । समाजमा सबैलाई शिक्षाको अधिकार प्रत्याभूति दिलाउन, शिक्षाको अधिकारबाट वञ्चित भएका जनसमुदायलाई शिक्षाको मौलिक अधिकार प्रदान गर्न र शैक्षिक विभेदको अन्त्य गर्नका लागि विश्वसमुदायमा यस अवधारणाको नीतिगत एवं व्यावहारिक विकास भएको देखिन्छ । यसैलाई संयुक्त राष्ट्र सङ्घले दिगो विकास लक्ष्य ४ अन्तर्गत समावेश गरी शिक्षाको एउटा महत्वपूर्ण सवालका रूपमा ग्रहण र परिचालन गरेको छ । एसडिजी ४.१ र ईएसडीले राखेको समावेशी शिक्षाको अवधारणाअनुरूप नै नेपालको 'विद्यालय शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७६' ले राष्ट्रिय पाठ्यक्रम र स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण गर्दा समावेशी शिक्षालाई अवलम्बन गर्नुपर्ने मान्यता राखेको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा कागेश्वरी मनोहरा नगरपालिकाको स्थानीय पाठ्यक्रममा समावेशी शिक्षाको अवधारणाअनुरूप केकस्ता मान्यता र पाठ्यवस्तुहरू समावेश गरिएका छन् भन्ने कुराको समीक्षा गर्नु आवश्यक छ ।

कागेश्वरी मनोहरा नगरपालिकाको स्थानीय पाठ्यक्रम कागेश्वरी मनोहरा दर्पणअन्तर्गत 'विषयवस्तु क्रम' २ र १२ मा समावेश गरिएका विषयवस्तुहरू समावेशी शिक्षाको अवधारणाअनुकूल रहेको देखिन्छ । विषयवस्तुको क्रम २ मा "नगरपालिकाभित्रका समुदायको बनोट" पाठ्यवस्तु समावेशी शिक्षाको अवधारणाअनुकूल रहेको छ । यसका माध्यमबाट नगरपालिकाभित्रका बहुसङ्ख्यक र अल्पसङ्ख्यक सबै समुदायको बनोटका बारेमा बालबालिकालाई सुसूचित गर्ने उद्देश्य लिएको देखिन्छ । त्यस्तै यसै पाठ्यक्रमको १२ औं पाठ्यवस्तु क्रममा "स्थानीय मातृभाषा (नेवारी, तामाङ र शास्त्रीय भाषा संस्कृत)" पाठ्यवस्तु समावेश गरिएको छ । यसले समावेशी सिद्धान्तअनुकूल कागेश्वरी मनोहरा नगरपालिकाभित्र प्रचलित प्रमुख भाषाहरूको समावेश गरिएको देखाउँछ । लैङ्गिक, वर्गीय, जातीय आधारमा सबैका लागि बिना भेदभाव शिक्षा दिने अवधारणालाई यसले आन्तरिक तहमा समावेश गरेको देखिन्छ । यसरी कागेश्वरी मनोहरा नगरपालिकाद्वारा निर्माण गरी लागु गरिएको यस स्थानीय पाठ्यक्रममा समावेशी शिक्षाको अनुप्रयोग गरिएका भए पनि यसको व्यवस्थित प्रयोग र कार्यान्वयनको चुनौती भने टड्कारो नै रहेको देखिन्छ ।

स्थानीय संस्कृतिको प्रवर्द्धन

स्थान, काल, समाज, जाति, वर्ग, परिवार र व्यक्तिको अस्तित्वको चेतना, स्वभाव र व्यवहार नै स्थानीय संस्कृति हो । यसको उत्पादक र अनुयायी मानव समाज हो । स्थान, काल, समाज, जाति, वर्ग, परिवार र व्यक्ति आदिका आआफ्नै सामाजिक आयाम हुन्छन् । यिनै आयामका आधारमा समाजमा अनेक संस्कृतिहरूको जन्म हुन्छ । प्रत्येक संस्कृति तिनका उत्पादक र अनुयायीहरूका लागि सर्वप्रिय हुन्छन् । त्यही प्रियताबाट नै यसको संरक्षण तथा संवर्द्धनको चेतना निर्माण हुन्छ । स्थानीय संस्कृतिको प्रवर्द्धनभित्र ती सम्पूर्ण कार्यहरू पर्दछन् जसले पहिचान नभएका वास्तविकताहरूको दायरा पहिचान र प्रशंसा गर्दै आफ्नै संज्ञानात्मक ढाँचा, आकाङ्क्षा, पारिस्थितिक जडानहरूसँग राम्रोसँग मिल्ने वैकल्पिक विकासभाष्यहरूलाई समर्थन गर्दछ र विभिन्न सामाजिक आन्दोलनहरूविच सम्बन्ध स्थापना गर्दछ (:गलयश, दृण्जठ) । यसरी स्थानीय संस्कृति स्थानीयताको खास परिचायक हो ।

प्रस्तुत अध्ययनमा नमुनाका रूपमा प्रयोग गरिएको 'कागेश्वरी मनोहरा दर्पण' (२०८०) मा स्थानीय संस्कृतिको प्रवर्द्धनका लागि महत्वपूर्ण अवधारणा समावेश भएको देखिन्छ। स्थानीय मूल्यमा आधारित जीवनशैली सिकाउने र मौलिक परम्पराका रूपमा प्रचलित तर्क एवं कारणमा आधारित निर्णय गर्ने कुरा यस पाठ्यक्रमको परिचयमा उल्लेख गरिएको छ। यसका साथै स्थानीय ज्ञान, सिप, स्रोत र सम्पदाको परिपालन गर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ। पाठ्यक्रमको विषयवस्तुमा स्थानीय कला, काष्ठकला, माटोकला, प्रविधि, पहिरन, लोकबाजा, संस्कृति, रीतिरिवाज, रहनसहन, प्राकृतिक सम्पदा आदि समावेश गरिएको छ। यी विषयवस्तुको शिक्षण तथा सिकाइबाट समाजका अगुवा शिक्षक तथा विद्यार्थीहरू आफ्नो संस्कृतिप्रति सचेत भई त्यसको संवर्द्धन गर्न सक्दछन्। यो सचेतता, ज्ञान र सिपले परम्पराको रूप लिँदै जाँदा दिगो विकास सम्भव हुन्छ भन्ने परिकल्पना यस पाठ्यक्रमले राखेको देखिन्छ।

स्थानीय पाठ्यक्रमले एक चक्र पार नगरिसकेकाले यससम्बद्ध उपलब्धिमा उपलब्धिमा मापन गर्न कठिन भए पनि विद्यालयमा विद्यमान भौतिक पूर्वाधारको संरचना तथा स्थानीय संस्कृतिमाथि बाह्य (भूमण्डलीकृत) संस्कृतिको बढ्दो हस्तक्षेपका कारण यसको व्यावहारिक उपलब्धिमा चुनौती देखिन्छ। यो चुनौती कागेश्वरी मनोहरा नगरपालिकाको मात्र होइन, नेपालका सबै पालिकाले निर्माण गरेका स्थानीय पाठ्यक्रमको चुनौती हो।

आर्थिक विकास

वर्तमानका सामाजिक अन्तरसम्बन्धहरूमा माधुर्यको अभिवृद्धि नै आर्थिक विकास हो। सामाजिक अन्तरसम्बन्धमा माधुर्य ल्याउने मूल तत्व अर्थ नै हो। सामाजिक अन्तरसम्बन्धमा देखिने यही माधुर्यको उच्चतम वैचारिक आधार नै राष्ट्र हो। आर्थिक विकास राष्ट्रको गुणात्मक र परिमाणात्मक विकास हो। समग्र समाज र राष्ट्रका नागरिकहरूको जीवनस्तरमा सुधार, सुमधुर सामाजिक सम्बन्ध गुणात्मक विकास हो भने राष्ट्रको आर्थिक वृद्धि परिमाणात्मक विकास हो। संयुक्त राष्ट्र सङ्घ, आर्थिक तथा सामाजिक मामिला विभागका अनुसार आर्थिक विकास भनेको दिगो समावेशी र दिगो आर्थिक वृद्धि, पूर्ण र उत्पादक रोजगारी र सबैका लागि मर्यादित कामको प्रवर्द्धन गर्नु हो (जततउकस्सरकमनागलायचनरनयबकिरनयब)। आर्थिक वृद्धि र हाम्रो आर्थिक भविष्य सुनिश्चित गर्न आर्थिक विकास आवश्यक छ। आर्थिक विकास समुदायको आर्थिक कल्याण र जीवनको गुणस्तर सुधार गर्न खोज्ने कार्यक्रमहरू, नीतिहरू र गतिविधिहरू हुन्। आर्थिक विकास भनेको व्यक्ति, फर्म र समुदायको सम्भाव्यताको प्राप्तिसम्म समाजको सर्वाङ्गीण उन्नतिमा योगदान पुर्याउने क्षमताको विस्तार हो (भूमिबल भताब, इण्डिया)। आर्थिक विकास समुदायलाई निरन्तर उच्चमशील बनाउनु, यही उच्चमशीलताबाट रोजगारी सिर्जना गर्नु, उच्चमशीलता र रोजगारीका आधारमा वस्तु तथा सेवाको उत्पादन गर्नु तथा उत्पादित वस्तु तथा सेवाको बजार व्यवस्थापन गर्नु नै आर्थिक विकासको मूल अवधारणा हो। प्रस्तुत अध्ययनको विषयवस्तु 'कागेश्वरी मनोहरा दर्पण' को परिचयमा यस पाठ्यक्रमले आर्थिक विकासका लागि आवश्यक सिप वा सक्षमताको विकास गर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ। यसका साथै यसमा आर्थिक विकासका लागि स्थानीय उत्पादन, स्थानीय ज्ञान, सिप, स्रोत र सम्पदाको प्रयोग, संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने लक्ष्य राखेको देखिन्छ। प्रस्तुत अध्ययनमा स्थानीय पाठ्यक्रममा दिगो विकासको सान्दर्भिकताको विमर्शका लागि दिगो विकास लक्ष्यको एउटा स्तम्भ आर्थिक विकासको अवधारणालाई नै संश्लेषण गरी (१) उच्चमशीलताको विकास, (२) स्थानीय रोजगारीको विकास र (३) बजार व्यवस्थापन गरी तीनओटा मानदण्ड निर्धारण गरिएको छ।

उद्यमशीलताको विकास

श्रम, समय र साधनको उच्चतम उपयोग गरी नवप्रवर्तनका लागि दृढ सङ्कल्पका साथ सिर्जना गरिने जोखिमपूर्ण र साहसिक रोजगारी तथा बजारीकरणको सामाजिक क्रियाकलाप नै उद्यमशीलता हो। उद्यमशीलता आर्थिक विकासको प्रमुख सक्षमकर्ता हो (म्बखबचष भतार्वा, दृण्जदृ)। रोजगारी र नवप्रवर्तनमार्फत उद्यमशीलताले आर्थिक वृद्धि र जीवनस्तरमा सुधार गर्दछ। त्यसैले उद्यमशीलता आर्थिक विकासको संयन्त्र हो (न्फभश भतार्वा, दृण्जदृ)। यसले आवश्यकता र उपलब्धिको चक्र सञ्चालन गर्दछ। उद्यमशीलता समुदाय, सामाजिक र आर्थिक संरचनाहरूबाट अविभाज्य छ (यचतगलवतय ७ बर्तभच, दृण्जदृ)। व्यक्ति तथा समुदायले उद्यमशीलताको सिर्जना र प्रयोग समाजमै गर्ने भएकाले यो सामाजिक संरचनासँग अभिन्न रूपले जोडिएको हुन्छ। निरन्तर उद्यमशीलताबाट दिगो आर्थिक विकास सम्भव हुन्छ भने यी दुवैका लागि गुणस्तरीय शिक्षाको आवश्यकता हुन्छ। स्थानीय पाठ्यक्रमले गुणस्तरीय शिक्षाबाट उद्यमशीलताको विकास गर्ने तथा त्यसबाट दिगो आर्थिक विकास गर्ने लक्ष्य राखेको देखिन्छ।

प्रस्तुत अध्ययनका लागि नमुना आधार बनाइएको 'कागेश्वरी मनोहरा दर्पण' को परिचय खण्डमा उद्यमशीलता विकासका लागि स्थानीय स्रोत र सम्पदाको परिपालन गर्दै स्थानीय उत्पादन प्रवर्द्धन गर्ने दक्ष एवं पेसागत आचरण भएका जनशक्ति उत्पादन गर्ने लक्ष्य राखिएको छ। यस पाठ्यक्रममा उल्लेख गरिएको छ- "... स्थानीय ज्ञान, सिप, स्रोत र सम्पदाको परिपालन गर्न एवं त्यस्तो स्रोत र सिप भावी पुस्तालाई हस्तान्तरण गर्नका लागि कागेश्वरी नगरपालिका सफल हुने लक्ष्य राखिएको छ" (कागेश्वरी मनोहरा दर्पण, २०८०)। यस पाठ्यक्रमको 'तहगत सक्षमता' को चौथो बुँदामा यसै कुरालाई जोड दिँदै उल्लेख गरिएको छ- "कागेश्वरी मनोहरा नगरपालिकाका स्थानीय उत्पादनमा सहभागिता तथा त्यसका व्यावसायिक प्रयोगका लागि बजारका बारेमा जानकारी सङ्कलन र प्रस्तुति" (कागेश्वरी मनोहरा दर्पण, २०८०)। यी दुवै कथनले आर्थिक विकासका लागि उद्यमशीलताको विकासलाई अत्यन्त महत्व दिएको देखिन्छ। सामाजिक विकासको आवश्यकता र त्यसको परिपूर्तिका लागि आर्थिक विकास हुनुपर्ने र यसको प्राप्तिका लागि उद्यमशीलताको विकास हुनुपर्ने कुरालाई यस पाठ्यक्रमले जोड दिएको छ। यसकारण यस पाठ्यक्रमको 'विषयक्षेत्र' स्थानीय उत्पादनअन्तर्गत २१, २२, २३, २४ र २५ औँ क्रमका विषयवस्तुहरू- कृषि उत्पादन, गैर कृषि उत्पादन, सम्भाव्य बजार, व्यावसायिक उत्पादन, बालीनाली र अन्य उत्पादन आदिले उद्यमशीलताका माध्यमबाट उत्पादनमा जोड दिने अन्तर्वस्तु रहेको देखिन्छ, जुन दिगो विकास लक्ष्य ४ सँग अन्तःसम्बद्ध देखिन्छ। यसमा सिकाइ उपलब्धिलाई ध्यानमा राख्दै प्रयोगात्मक सिप परीक्षण गर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ जसले सैद्धान्तिक ज्ञानलाई व्यावहारिक ज्ञानमा रूपान्तरण गर्न सहयोग पुऱ्याउने देखिन्छ। स्थानीय पाठ्यक्रमको उद्देश्य, अन्तर्वस्तु तथा लक्ष्यअनुसारको सिकाइउपलब्धि भएमा स्थानीय तहमा यसले सक्षम उद्यमशील जनशक्तिको विकास गर्ने देखिन्छ भने त्यसबाट दिगो आर्थिक विकास हुने देखिन्छ।

स्थानीय रोजगारीको विकास

स्थानीय रोजगारी भन्नाले बेरोजगार स्थानीय जनशक्तिलाई आफ्ना श्रम, समय, साधन र सिपको उचित प्रयोग गर्ने अवसर प्रदान गरी त्यसबाट आफ्नो जीवननिर्वाह गर्न चाहिने आय र व्ययको व्यवस्थापन गर्न सक्षम बनाउनु हो। स्थानीय जनशक्तिमा आयआर्जन गर्न सक्ने सिपको सिर्जना गरेर, यस प्रकारका सिप

व्यावहारिक रूपले सिकाएर, स्थानीय स्तरमा रहेका स्रोतसाधनहरूलाई उत्पादनमूलक कार्यमा वैज्ञानिक ढङ्गले प्रयोग गर्न सक्ने सामर्थ्य विकास गरेर सर्वोच्च जीवनप्राप्तिको दिशामा अग्रसर बनाउनु स्थानीय रोजगारीको विकास हो। छोटोमा भन्दा स्थानीय रोजगारीको विकास भनेकै स्थानीय जनशक्तिका लागि रोजगारीको सिर्जना हो। रोजगारी सिर्जनाका प्रयत्नमा प्रत्यक्ष अल्पकालीन र दीर्घकालीन रोजगार सिर्जना कार्यक्रमहरू, स्वरोजगारीलाई बढावा दिने हस्तक्षेपहरू र बृहत् स्तरका नीतिहरू समावेश पर्दछन् (Holmes et.al, 2013)। स्थानीय रोजगारी सिर्जनाका लागि राष्ट्रिय तथा स्थानीय नीतिनिर्माण, योजनानिर्माण र तिनको उत्पादनमूलक व्यवस्थापन गर्न आवश्यक हुन्छ। यसै आवश्यकताको परिपूर्तिबाट नै स्थानीय रोजगारीको विकास सम्भव हुन्छ। स्थानीय जनशक्ति निर्माण, तिनलाई रोजगारीका उचित अवसर प्रदान, जीवनयापनका आधारभूत साधन तथा स्रोतको सदुपयोग गर्ने सुझ र सामर्थ्य प्रदान यसका क्रमागत प्रक्रिया हुन्। स्थानीय पाठ्यक्रम यसको योजना तथा कार्यक्रमिक पूर्वाधार हो। स्थानीय रोजगारीको विकासबाट आर्थिक विकास सम्भव बनाई दिगो विकासको अवस्थामा पुग्न सकिने आधार स्थानीय पाठ्यक्रमले प्रदान गर्दछ।

प्रस्तुत अध्ययनमा नमुनाका लागि लिइएको 'कागेश्वरी मनोहरा दर्पण' (२०८०) मा स्थानीय रोजगारीको विकासका लागि आवश्यक शैक्षणिक विषयवस्तु समावेश भएका छन्। यस पाठ्यक्रमको 'परिचय' खण्डमा जीवनका विविध क्षेत्रहरू, जस्तै : आर्थिक, वैयक्तिक, सामाजिक जीवनको स्वप्रत्यावर्तन गर्न आवश्यक सिप वा सक्षमता विकास गर्ने अवधारणा उल्लेख गरिएको छ। यस पाठ्यक्रमको 'तहगत सक्षमता' उपशीर्षकमा यसै कुरालाई जोड दिँदै चौथो बुँदामा "कागेश्वरी मनोहरा नगरपालिकाका स्थानीय उत्पादनमा सहभागिता तथा त्यसको व्यावसायिक प्रयोगका लागि बजारका बारेमा जानकारी सङ्कलन र प्रस्तुति" गर्ने सिप वा सक्षमता विकासको उद्देश्य बनाएको देखिन्छ। त्यस्तै छैटौँ बुँदामा "सिप तथा पेसागत आचरणको समीक्षा र आफ्नो पेसागत कौशल प्रदर्शन" गर्ने सिप र सक्षमताको विकास गर्ने उद्देश्य पनि लिइएको देखिन्छ। यसका लागि आवश्यक पर्ने पाठ्यवस्तु 'विषयवस्तु र यसको कक्षागत विस्तृतीकरण' मा समावेश गरिएको छ। 'सामाजिक सांस्कृतिक सम्पदा' विषयक्षेत्रान्तर्गतका पाठ्यवस्तु स्थानीय रोजगारीको विकाससँग सम्बद्ध रहेका छन्। कक्षा ४ देखि यस प्रकारको पाठ्यवस्तु समावेश भएको देखिन्छ। यो पाठ्यक्रम व्यवहारमा आइसकेको छ र सिद्धान्ततः यो उपयुक्त पनि छ। तर यसको निर्माणप्रक्रिया, कार्यान्वयनप्रक्रिया, साधन र स्रोतको प्रयोग तथा सामाजिक चासोको अभाव आदि कारणले यसबाट प्राप्त हुने उपलब्धि परीक्षण हुन बाँकी नै छ।

बजार व्यवस्थापन

रोजगारीको विकासबाट उत्पादित वस्तु तथा सेवाका ग्राहकहरूको खोजी गरी तीसमक्ष वस्तु तथा सेवा सहज उपलब्धता सुनिश्चित गर्नु बजार व्यवस्थापन हो। उत्पादित वस्तु तथा सेवाको विनिमयबाट जीवनका आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्ति गर्न तथा त्यसबाट सुदृढ जीवनपद्धति प्राप्त गर्न बजार व्यवस्थापन आवश्यक हुन्छ। बजार व्यवस्थापन क्षेत्रीय बजारको सिर्जना गर्ने, लाभदायक स्वदेशी तथा विदेशी लगानीका अवसरहरूको वृद्धि गर्ने, निर्यातको आधारलाई फराकिलो बनाउने, भुक्तानी सन्तुलन कायम गर्ने, बेरोजगार स्रोत परिचालन गर्ने र आर्थिक द्वैतवादबाट बच्नेतर्फ केन्द्रित छ (ःष्पभकर्भाँ, ङढटघ)। बजार व्यवस्थापनले उत्पादक, मध्यस्थकर्ता र ग्राहकबिच आपसी सम्बन्ध कायम गर्दै स्थानीय आर्थिक विकासमा टेवा पुऱ्याउँछ

। यसप्रकारको सम्बन्धविकासले सामाजिक सम्बन्ध कायम गर्न पनि सघाउ पुऱ्याउँछ । बजारीकरणको यो प्रक्रियाबिना एकातिर उत्पादित वस्तु तथा सेवाको विनिमय हुन सक्दैन भने अर्कातिर विनिमय शक्ति र क्रयशक्तिको निर्धारण हुन सक्दैन । समग्रमा दिगो विकास लक्ष्यले बजार व्यवस्थापनलाई पनि आर्थिक विकासको एउटा महत्वपूर्ण साधन बनाएकाले स्थानीय समुदायमा यसको अवलम्बन गर्न स्थानीय पाठ्यक्रममा यसलाई संलग्न गर्नु आवश्यक ठानेको छ । ‘कागेश्वरी मनोहरा दर्पण’ मा यस आवश्यकतालाई प्रस्तावना, तहगत सक्षमता, विषयवस्तुको क्षेत्र, विषयवस्तुको क्रम र पाठ्यवस्तुबाट परिपूर्ति गर्ने लक्ष्य बनाएको देखिन्छ ।

‘कागेश्वरी मनोहरा दर्पण’ को परिचयमा उत्पादनलाई बढी महत्व दिइएको भए पनि यसको ‘तहगत सक्षमता’ मा स्थानीय साधन तथा स्रोतको पहिचान, परिचालन तथा सदुपयोगबाट उत्पादित वस्तु तथा सेवाको विनिमयका लागि उपयुक्त बजार व्यवस्थापनलाई समेत महत्व दिइएको छ । यसको चौथो बुँदामा यसबारे स्पष्ट धारण राख्दै उल्लेख गरिएको छ— “कागेश्वरी मनोहरा नगरपालिकाका स्थानीय उत्पादनमा सहभागिता तथा त्यसका व्यावसायिक प्रयोगका लागि बजारका बारेमा जानकारी सङ्कलन र प्रस्तुति ।” यस सक्षमताले उत्पादन तथा बजार दुवैलाई सन्तुलित बनाउने अपेक्षा राखेको देखिन्छ । यस पाठ्यक्रमको ‘विषयक्षेत्र’ अन्तर्गत ‘स्थानीय उत्पादन’ का विभिन्न पक्षसँगै ‘सम्भावना बजार’ पाठ्यवस्तु राखी बजार व्यवस्थापनका बारेमा विद्यार्थीहरूलाई ज्ञान तथा सिप प्रदान गर्ने प्रयत्न गरिएको छ । उत्पादनप्रक्रियालाई जस्तै बजारीकरणको प्रक्रियालाई महत्व कम दिइएको कुरा यहाँ उल्लिखित पाठ्यवस्तुबाट थाहा पाउन सकिन्छ । उत्पादन र बजारीकरण एकअर्काका परिपूरक हुन् । यी दुवैले एकअर्कालाई प्रभाव पार्न सक्दछन् । उत्पादन गर्ने जनशक्ति र बजार व्यवस्थापन गर्ने जनशक्ति दुवैको सन्तुलन भएन भने उत्पादनको प्रभावकारिता हुन सक्दैन । त्यसैले सम्भाव्य बजार खोज्ने मात्र नभएर उत्पादित वस्तु तथा सेवाको बजारीकरण गर्ने ज्ञान तथा सिपलाई पनि यस पाठ्यक्रमले महत्व दिनुपर्ने देखिन्छ ।

वातावरणीय संरक्षण

जीवनका लागि वातावरणको ठुलो महत्व छ । वातावरणले नै प्राणीको अस्तित्व सम्भव बनाउँछ । जीवनका लागि आवश्यक सबै कुरा वातावरणले उपलब्ध गराउने भएकाले मानवीय सभ्यता विकासको एउटा मानक आधार समुदायमा विद्यमान वातावरणीय सचेतना, सदुपयोग र संरक्षण तथा सम्बर्द्धनका अभ्यास हुन् । मान्छेमा वातावरणको संरक्षण चेतना भयो भने मात्र विद्यमान पुस्ताका लागि उचित वातावरण निर्माण हुन्छ र भावी पुस्तासम्म त्यो निरन्तर रहिरहन सक्छ । यसबाट समाज दीर्घकालीन विकास गतिशील हुन सक्छ । राष्ट्रिय पाठ्यक्रममा वातावरण संरक्षणसम्बन्धी विषयवस्तु समावेश गरी बालबालिकालाई वातावरणीय संरक्षण, संवर्द्धन र सदुपयोगको सचेतना प्रदान गर्नु आवश्यक छ । स्थानीय तहको पाठ्यक्रममा समेत वातावरण संरक्षणसम्बन्धी विषयवस्तु समावेश गर्नु आवश्यक छ । निम्नलिखित उपशीर्षकमा कागेश्वरी मनोहरा नगरपालिकाको स्थानीय पाठ्यक्रममा समावेश वातावरणीय संरक्षणसम्बन्धी विषयवस्तुको अध्ययन-विश्लेषण गरिएको छ :

वातावरणीय सचेतना

वर्तमान पुस्ता र भावी पुस्ताको जीवनसँग वातावरणको अन्तर्सम्बन्ध, आवश्यकता र उपयोगिताको सन्तुलित

बोध नै वातावरणीय सचेतना हो । वातावरण, यसमा मानवीय व्यवहारको प्रभाव र संरक्षणको महत्वबारेको बोध हुनु नै वातावरणीय सचेतना हो (<https://pachamama.org/environmental-awareness>) । सन् १९६० को दशकमा संयुक्त राज्य अमेरिकाबाट यससम्बन्धी बोध र चासो आरम्भ भएको हो र यो बोध तथा चासो पब्लिक अपिनियन क्वार्टर्ली जर्नलमा प्रकाशित किथ इस्किन (सन् १९७२) को 'द पोल्स : पोलुसन एन्ड इट्स कस्टस्' शीर्षकको लेखबाट बाँकी विश्वसम्म पुगेको देखिन्छ । यसपछि क्रमशः शिक्षा र पाठ्यक्रममा यसको समावेश हुँदै आएको देखिन्छ ।

कागेश्वरी मनोहरा नगरपालिकाको स्थानीय पाठ्यक्रमअन्तर्गत 'परिचय' (दोस्रो अनुच्छेदको अन्तिम वाक्य), 'तहगत सक्षमता' को तेस्रो बुँदा र विषयवस्तुको क्रमसङ्ख्या १४ देखि २० मा वातावरणीय सचेतनासँग सम्बद्ध चासो, अपेक्षा एवं सोअनुसारका पाठ्यवस्तुसमेत प्रयोग भएको पाइन्छ । यस पाठ्यक्रममा वातावरणीय सचेतनासम्बन्धी विचारसन्दर्भलाई यसप्रकार उल्लेख गरिएको छ— "... स्थानीय ज्ञान, सिप, स्रोत र सम्पदाको परिपालन गर्न एवं त्यस्तो स्रोत र सिप भावी पुस्तालाई हस्तान्तरण गर्नका लागि कागेश्वरी नगरपालिका सफल हुने लक्ष्य राखिएको छ" (कागेश्वरी मनोहरा दर्पण, २०८०, पृ.न.) । यस अभिव्यक्तिले के कुरालाई महत्व दिएको देखाउँछ भने कागेश्वरी मनोहरा नगरपालिकाको स्थानीय पाठ्यक्रमले वातावरणीय सचेतनालाई यस पाठ्यक्रम निर्माणको एउटा महत्वपूर्ण स्तम्भ बनाएको छ । बालबालिकामा हुने यसप्रकारको सचेतनाले यसको सदुपयोग, संरक्षण र संवर्द्धन हुने अपेक्षा पनि यस पाठ्यक्रमले राखेको देखिन्छ । दिगो विकास लक्ष्य ४ ले पनि शिक्षाका माध्यमबाट आम मान्छेमा वातावरणीय सचेतना प्रदान गर्ने लक्ष्य राखेको देखिन्छ । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने यस स्थानीय पाठ्यक्रमले दिगो विकासको लक्ष्य ४ लाई अनुपालना गर्ने अवधारणा बनाएको देखिन्छ ।

वातावरणीय सदुपयोग, संरक्षण र संवर्द्धन

मान्छे र वातावरणका बिचमा अन्योन्याश्रित सम्बन्ध हुन्छ । हाम्रो धरती, माटो, पानी, हावा, वनजङ्गल, यी सम्पूर्ण तत्वहरूको सन्तुलन, वर्तमान पुस्ताले त्यसले आफ्नो आजीविकाका लागि त्यसको उपयोग र भावी पुस्ताका लागि अनुकूल वातावरणको निर्माण जस्ता कुराहरू दीगो विकासका आधारभूत पक्ष हुन् । वातावरणीय उपयोग भन्नाले वातावरणीय तत्वहरूलाई प्राकृतिक साधन र स्रोतका रूपमा प्रयोग गर्दै यसको अवस्थामा अनुकूल परिवर्तन ल्याउनु भन्ने बुझिन्छ ([https://www.lawinsider.com/dictionary/environmental\(use\)](https://www.lawinsider.com/dictionary/environmental(use))) । हाम्रो वरिपरिको वातावरण हाम्रो जीवन हो र घर पनि हो । यसको उपयोग गर्दा नाश गर्ने छुट कसैलाई पनि हुँदैन । वातावरणीय उपयोगमा हाम्रो पुस्ताको जति अधिकार हुन्छ, त्यति नै हाम्रा भावी पुस्ताहरूको पनि हुन्छ । वातावरणीय तत्वहरूमा कुनै क्षति नगरीकन आफ्ना लागि आवश्यक वातावरणीय तत्वहरूको प्रयोग गर्नु भनेकै वातावरणीय सदुपयोग हो । वातावरणीय सदुपयोगको अवधारणाले यसको संरक्षण र संवर्द्धनलाई पनि महत्व दिएको हुन्छ । जैविक सम्प्रदायका लागि अनुकूल हुनेगरी प्राकृतिक वातावरण र यसका समग्र तत्वहरूको उपयोग, संरक्षण, संवर्द्धन र पुनर्चक्रीकरणको व्यवस्थापन गर्नु नै दिगो वातावरणीय संरक्षण र संवर्द्धन हो (जर्नल अफ ज्योग्राफी एन्ड नेचुरल डिजास्टर, २०२३) । यसरी दिगो विकासको अवधारणाले वातावरणीय सदुपयोग, संरक्षण र संवर्द्धनलाई अत्यन्त महत्व किन दिन्छ भने वातावरणविना मान्छे र उसको अस्तित्व नै रहन सक्दैन । यसलाई आम जनतासमक्ष पुऱ्याउनका लागि शिक्षाको एउटा महत्वपूर्ण पक्ष बनाउनु आवश्यक हुन्छ, भन्ने कुरालाई बुझेर संयुक्त राष्ट्र सङ्घले दिगो

विकासको अवधारणालाई शिक्षा क्षेत्रमा पुऱ्याउने प्रयत्न गरेको देखिन्छ। यसका लागि नेपालको पाठ्यक्रमको राष्ट्रिय प्रारूप र स्थानीय पाठ्यक्रम निर्देशिकाका साथै त्यसैका आधारमा निर्माण भएको स्थानीय पाठ्यक्रममा यससम्बन्धी पाठ्यवस्तुहरू पनि समावेश गरिएको पाइन्छ। कागेश्वरी मनोहरा नगरपालिकाद्वारा निर्मित ‘कागेश्वरी मनोहरा दर्पण’ (२०८०) को प्रस्तावना तथा तहगत सक्षमताको आधारअन्तर्गत यससम्बन्धी अवधारणा प्रस्तुत गरिएको छ। यसको प्रस्तावनामा यस्तो उल्लेख गरिएको छ— “... स्थानीय ज्ञान, सिप, स्रोत र सम्पदाको परिपालन एवं त्यस्तो स्रोत र सिप भावी पुस्तालाई हस्तान्तरण गर्नका लागि कागेश्वरी मनोहरा नगरपालिका सफल हुने लक्ष्य राखिएको छ।” त्यस्तै तहगत सक्षमताको दोस्रो र तेस्रो बुँदामा यस्तो उल्लेख गरिएको छ :

२. नगरपालिकाभित्रको स्थानीय सामाजिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाको बोध र संरक्षण कार्यमा सहयोग,
३. कागेश्वरी मनोहरा नगरपालिकाका प्राकृतिक सम्पदाहरूका बारेमा जानकारी सङ्कलन र ती स्थल प्रदूषणमुक्त बनाउनका लागि सहभागिता।

उपर्युक्त बुँदाले आधारभूत तहका विद्यार्थीलाई सामाजिक, सांस्कृतिक र प्राकृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण र संवर्द्धनका लागि महत्त्व दिनुका साथै तिनलाई सफा, सुन्दर र सुसंस्कृत बनाउने अपेक्षा गरेको देखिन्छ।

कागेश्वरी मनोहरा नगरपालिकाको स्थानीय पाठ्यक्रमको विषयवस्तुक्रम १४ देखि २० सम्मका विषयवस्तु वातावरणीय सदुपयोग, संरक्षण र संवर्द्धनसँग सम्बद्ध रहेका छन्। ‘प्राकृतिक सम्पदा’ विषयक्षेत्रअन्तर्गत समावेश गरिएका यी विषयवस्तुहरूमा खनिज, वनपैदावर, जलसम्पदा, प्रदूषण, स्रोतसाधनको सही उपयोग (अत्यधिक प्रयोगलाई निरुत्साहन), स्थानीय विपद व्यवस्थापन आदि रहेका छन्। यी विषयवस्तुले एकातिर विद्यार्थी र शिक्षक दुवैलाई वातावरणीय सचेतना प्रदान गर्ने देखिन्छ भने अर्कातिर यसको सही सदुपयोग गरी वर्तमान पुस्ता र भावी पुस्ताका सम्पूर्ण प्राणीका लागि अनुकूल वातावरणीय सन्तुलन र विकास हुने देखिन्छ।

निष्कर्ष

नेपालमा सङ्घीयताको कार्यान्वयनसँगै स्थानीय सोच र सचेतनामा अभिवृद्धि हुँदै गएको छ। यसैको परिणामस्वरूप नेपालका ७५३ औँटै पालिकाहरूले स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने, पाठ्यपुस्तक बनाउने र तिनलाई विद्यालयहरूमा प्रयोग गर्ने क्रम चलिरहेको छ। स्थानीय सरकारलाई यसको निर्माण गर्ने स्वायत्तता भए पनि नेपालको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपले दिशानिर्देश गरेबमोजिम निर्माण गरिएको स्थानीय पाठ्यक्रम निर्देशिकाबाटै निर्देशित भएको देखिन्छ। स्थानीय जनशक्तिको प्रयोग गरी यो पाठ्यक्रम बनाउनुपर्ने प्रावधान भए पनि यसमा शिक्षा विभाग, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रलगायतका तालुक निकाय तथा त्यसका प्रतिनिधिहरूको प्राविधिक तथा प्राज्ञिक सहयोग रहेको देखिन्छ। कागेश्वरी मनोहरा नगरपालिकाको स्थानीय पाठ्यक्रम ‘कागेश्वरी मनोहरा दर्पण’ लाई आधारभूत नमुना बनाएर गरिएको यस अध्ययनबाट निम्नलिखित निष्कर्ष प्राप्त भएका छन् :

- (१) नेपालका विभिन्न पालिकाहरूले निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याएका पाठ्यक्रममध्ये ‘कागेश्वरी मनोहरा दर्पण’ पनि एक हो।

- (२) दिगो विकासको लक्ष्य ४ को आधारभूत अवधारणाअनुरूप नै यस पाठ्यक्रम बनेको देखिन्छ ।
- (३) दिगो विकासका मूलभूत स्तम्भहरू– सामाजिक रूपान्तरण, आर्थिक विकास र वातावरणीय संरक्षणलाई यसले सारतः दिगो विकासमा पुऱ्याउने लक्ष्य राखेको देखिन्छ भने त्यसको प्राप्तिका लागि राष्ट्रिय शिक्षा प्रणालीको अनुसरण गरेको देखिन्छ ।
- (४) अध्ययनका लागि नमुनाका रूपमा प्रयोग गरिएको ‘कागेश्वरी मनोहरा दर्पण’ मा गुणस्तरीय शिक्षा, समावेशी शिक्षा र स्थानीय संस्कृतिको प्रवर्द्धनका आधारमा सामाजिक रूपान्तरण गर्न सोअनुसारका विषयवस्तुका क्षेत्र र पाठ्यवस्तुहरू समावेश भएको पाइन्छ ।
- (५) यस पाठ्यक्रममा स्थानीय साधन तथा स्रोतको उपयोग गरी उद्यमशील रोजगारीको विकास गर्ने तथा त्यसबाट उत्पादित वस्तु तथा सेवाको उपयुक्त बजार व्यवस्थापन गर्ने मूल उद्देश्यलाई परिपूर्ति गर्ने विषयवस्तुका क्षेत्र र पाठ्यवस्तुहरू समावेश भएको पाइन्छ ।
- (६) स्थानीय तहमा वातावरणीय सचेतना प्रदान गरी स्थानीय वातावरणको संरक्षण, संवर्द्धन र सदुपयोग गर्ने कुरालाई यस पाठ्यक्रमले महत्व दिएको देखिन्छ ।

दिगो विकास कार्यक्रम, राष्ट्रिय शिक्षा नीति, राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, स्थानीय पाठ्यक्रम निर्देशिका आदिको प्रभावबाट उच्च उपलब्धिाको अपेक्षासहित स्थानीय निकायले स्थानीय पाठ्यक्रम बनाई प्रयोगमा ल्याएको देखिन्छ । पाठ्यक्रम प्रयोगको एक चक्र पूरा नभइसकेकाले यसका प्रभावकारिताको सम्पूर्णतः वस्तुपरक मूल्याङ्कन गर्न सकिँदैन तापनि स्थानीय साधन र स्रोतको उपलब्धता, स्थानीयहरूको ज्ञान तथा सिकाइको स्तर, विज्ञान तथा प्रविधि प्रयोगको व्यावहारिक समस्या, संस्कार, संस्कृति र त्यसबारेको चेतनास्तर, राजनीतिक चेतनाको स्तर, शैक्षिक तथा सिपयुक्त जनशक्तिको आवश्यकताको बोध तथा प्रयोग, स्थानीय जीवनपद्धति, पाठ्यक्रम तथा त्यसका आधारमा निर्माण गरिएका पाठ्यपुस्तकको स्तर एवं दक्ष शिक्षकको अभाव आदिका कारण दिगो विकास लक्ष्य ४ का मूलभूत स्तम्भहरू– सामाजिक रूपान्तरण, आर्थिक विकास र वातावरणीय संरक्षणको प्रायोगिक सान्दर्भिकतामा भने प्रशस्त चुनौती रहेको देखिन्छ । यसलाई थप प्रभावकारी बनाउन स्थानविशेषको पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने, सिकाइको तार्किक क्षेत्र र तह निर्धारण गर्ने, अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा अभ्यास गरिएका दिगो विकास ‘ब्यागप्याक’ कार्यक्रम जस्ता वैकल्पिक र श्वेत पाठ्यक्रमहरूका बारेमा अध्ययन गरी त्यसलाई स्थानीय सान्दर्भिकतासँग जोड्नु उपयुक्त देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

अर्याल, कुलचन्द्र (माघ १५, २०७३). दिगो विकासको पर्यावरणीय मार्गचित्र ।

https://ekantipur.com/ampnews/2017-01-28/20170128072942.html?fb_comment_id=142267747777429_1423656491012861.

इस्किन, किथ/Eriskin, Keith (सन् १७७२). द पोल्स : पोलुसन एन्ड इट्स कस्टस्’. पब्लिक ओपिनियन क्वार्टर्ली. भल्युम ३६ ।

कागेश्वरी मनोहरा दर्पण (२०८०). काठमाडौं : कागेश्वरी मनोहरा नगरपालिका, नगरपालिकाको कार्यालय, डाँछी । थापा, दीपेन्द्र (December 6, 2019). दीगो विकास : लक्ष्य प्राप्तिको मार्ग.

<https://www.prasashan.com/2019/12/06/154528/>.

दिगो विकासका लक्ष्यहरू= www.SDGsinNepal.org

दिगो विकास लक्ष्य स्थानीयकरण स्रोतपुस्तिका (२०७७). काठमाडौं : नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग । बराल, निरज (२७ चैत्र, २०७५). दीगो विकासको वातावरणीय पक्ष.

<https://newsofnepal.com/2019/04/10/199778/>.

यादव, सुवास/Yadav, S. (April 01, 2021). The Challenges of Localizing the Sustainable Development Goals in Gender Equality in Nepal. World Journal of Social Sciences and Humanities. 7(2), 55-62. <http://www.sciepub.com/journal/wjssh>.

विद्यालय शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप (२०७६). भक्तपुर : नेपाल सरकार, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी ।

स्थानीय तहको बजेट तथा कार्यक्रम दिगो विकास लक्ष्यको साङ्केतिकरण स्रोत पुस्तिका (२०७९). नेपाल सरकार, सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय ।

स्थानीय पाठ्यक्रमको विकास तथा कार्यान्वयन मार्गदर्शन (मातृभाषासहित) (२०७६). भक्तपुर : नेपाल सरकार, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी ।

Brundtland Commission's Report (1987). Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future. <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>.

Brundtland Commission's Report (1987). Chairman's Forewords. Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future. <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>.

Davari, A., Zehtabi, M., Negati, M. & Zehtabi, M. E. (2012). Assessing the forward- looking policies of entrepreneurship development in Iran. World Journal of Entrepreneurship Management and Sustainable Development, 8 (1), 60-70.

Feldman, M. P., Hadjimicahel, T., Kemeny, T. & Lanahan, L. (2016). The logic of economic

development: A definition and model for investment. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 34 (1), 5-21. <https://doi.org/10.1177/0263774X15614653>.

Fortunato, M. W., & Alter, T. (2015). Community entrepreneurship development: an introduction. *Community Development*, 46 (5), 444- 455. <https://doi.org/10.1080/15575330.2015.1080742>.

Gomez-Haro, S., Aragon-Correa, J. A. & Cordon-Pozo, E. (2011). Differentiating the effects of the institutional environment on corporate entrepreneurship. *Management Decision*, 49 (10), 1677-1693. <https://doi.org/10.1108/00251741111183825>.

<https://pachamama.org/environmental-awareness>.

<https://sdg.un.org/goals/goal>.

<https://www.lawinsider.com/dictionary/utilization-of-the-environment#:~:text=utilization%20the%20environment%20means,sample%201>.

<https://www.london.org/scholarly/environmental-conservation-journals-articles-ppts-list2925.html>.

Holmes, R., McCord, A., Hagen-Zanker, J., Bergh, G., & Zanker, F. (2013). What is the evidence on the impact of employment creation on stability and poverty reduction in fragile states: A systematic review. London: ODI.

Mikesell, R. F. (1963). The theory of common markets as applied to regional arrangements among developing countries. In *International trade theory in a developing world: Proceedings of a conference held by the International Economic Association*. London: Palgrave Macmillan UK.

Munoz, R. T. (2019). Promote Local Culture and Products. In: Filho, W. L., Azul, A., Brandli, L., Ozuyar, P., Wall, T. (eds.), *Responsible Consumption and Production* (PP. 1-9). *Encyclopedia of the UN Sustainable Development Goals*. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-71062-4_83-1.

UNESCO (2021). Sub-Education Policy Review Report: Education for Sustainable Development (ESD) *education_for_sustainable_development_finaljanuary_2021_1.pdf